

Bardoly István

EGY TERÜLETEN, DE KÉT ORSZÁGBAN

ADALÉKOK CSATKAI ENDRE ÉS DAGOBERT FREY KAPCSOLATÁHOZ

„A régi pesti német színház a Gyapjú utcában kiírta egyszer: »Es wird gebeten heute nicht zu lachen, dem es wird ein Trauerspiel gegben« (Kérjük, ma ne nevessenek, mert szomorújátékot adunk)”

Molter Károly: Erdélyi argonauták.
Marosvásárhely

Csatkai Endrét¹ két évig tartó bécsi tanulmányok után 1925. január 14-én Császár Elemér javaslatára „magyar irodalomtörténetből mint fő-, a magyar történetből és művészettörténetből mint melléktárgyakból bölcsészdoktori szigorlatra” bocsátották, s doktorált.² Elhelyezkedni nem tudott s visszatért szülővárosába, Sopronba, ahol cikkek írásából, s óraadásból élt. Feltehetően ezek ismeretében kereste meg Wolf Sándor aki – Zádor Anna szavaival: „olyan figura volt, akit ma már nehéz elképzelni” –, hogy rendezze kismartoni gyűjteményét s vezesse a látogatókat.³ Csatkai a hét öt napján Kismartonban dolgozott, de folytatta 1926-ban megkezdett topográfiai munkáját is: „A kezdet nagyon egyszerű. 1926 elején a Rábaközi nyomdában fálnak támasztott nagyobb üzleti könyvet láttam porosodni; kérdésemre elmondták, hogy rosszul sikerült példány, el akarják tüzelni. [...] Rövid habozás után

¹ Galavics Géza: Csatkai Endre (1896–1970). „Emberek, és nem frakkok”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény.* II. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 13. 2006. No. 48. 449–463.; Galavics Géza: Csatkai Endre pályaképe. *Soproni Szemle*, 68. 2014. 326–335.; Tárkányi Sándor – Tárkányi Eszter: *Elfeledett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. Fejezetek a soproni zsidóság történetéből.* Sopron, 2014. 404–414.

² Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, HU-ELTEL 8.a.30. – Doktori disszertációja csak 1983-ban jelent meg Galavics Géza szerkesztésében: Csatkai Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek (1925).* Utószó: Szabó Péter. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983.

³ Wolf Sándor (1871–1946), borkereskedő, műgyűjtő. 1938-ban az Anschluss után kiutasították az országból. Palesztinába emigrált. Gyűjteményének egy részét a náciok eltulajdonították és Alsó-Ausztria tartomány tulajdonába került. A háború, illetve Wolf Sándor halála után a gyűjteményt – kivéve a helytörténeti jelentőségű darabokat – elárverezték, megmaradt részét a kismartoni Landesmuseum Burgenland őrzi. Ld.: Zádor Anna: A kismartoni (Eisenstadt) egykori Wolf-gyűjtemény. *Új Művészet*, 2, 1992, 10. 29–31.; Zádor Anna. I. *Enigma*, 15. 2008. No. 54. 148–150. és *Zádor Anna*. II. *Enigma*, 15. 2008. No. 55. 63. (idézet itt).

arra használtam fel, hogy minden egyes lapra egy-egy faluról feljegyeztem, amit róla művészettörténeti vonatkozásban találtam olvasmányaim során”.⁴ Wolfnak jó kapcsolatai voltak az osztrák műemlékvédelmi hivatallal (Bundesdenkmalamt), és a helytörténeti múzeum nagylelkű támogatása nyomán 1925-ben kinevezték konzervátorrá.⁵ Nagyon valószínű, hogy Csatkait Wolf ismertette össze Dagobert Freyjel, aki kutatómunkája során használta a Wolf gyűjteményt és könyvtárát, de nem csak az ő révén tudhatott Csatkairól, hanem Karl Ginharttól (1888–1971) is, aki Josef Strzygowski tanársegéde s Csatkai tanára volt Bécsben, de ismerhette s bizonyára ismerte is a *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins* és az *Oedenburger Zeitung* lapjain rendszeresen közölt írásait.⁶ Az átcsatolt terület kulturális kincseinek felmérése is gyorsan megindult; így lett Csatkai egyik kísérője, vagy inkább vezetője Freynek 1927 nyarán, amikor a terület művészeti emlékeiről írandó könyve anyaggyűjtését végezte.⁷ Néhány hónappal korábban Frey Budapesten is megfordult.

Dagobert Frey (1883–1962) építész, művészettörténész, a bécsi Technische Hochschule elvégzése után 1910-tól a bécsi műemlékvédelmi hivatal (Zentralkommission) Max Dvořák vezette művészettörténeti intézetében elsősorban műemléki topográfiai feladatokat végzett. Emellett 1914-től építészettörténetet tanított a Technische Hochschulén, majd 1915-ben doktorált Dvořáknál. Mestere halála után őt nevezték ki a Zentralkommission tudományos intézetének vezetőjévé. Feladatkörébe tartozott a műemléki topográfia sorozatszerkesztése is; ennek 1907 és 1918 között 17 kötete jelent meg.⁸ A kötetek közös jellemzője az alapos forráskutatás mellett az, hogy egy-egy kötetet egy, vagy legfeljebb két-három jól felkészült kutató készített. Frey 1927-ben a Magyar Régészeti- és Művészettörténeti Társulat meghívására jött előadást tartani Budapestre. Hekler Antal⁹ a társulat másodelnöke, nem mellesleg a Pázmány

⁴ A *Soproni Szemle* 68. évf. 2014. 2. száma több életrajzi írást közöl Csatkai Endrétől. Ezekre a további hivatkozás: Csatkai 2014. i. m. 203–204. és 217.

⁵ Theodor Brückler - Ulrike Nimeth: *Personenlexikon zur Österreichische Denkmalpflege*. Wien, 2001. 301. - Wolf többször kérte egy Landeskonservator kinevezését, mivel Burgerlandban a települések illetékes szakbizottságai „szinte mindig kimondottan ellenséges szellemmel” viseltettek a műemlék- és természetvédelem képviselőivel szemben. A városok féltve őrzött jogai miatt kemény ellenállással kellett megküzdenie, pl. 1930-ban a helyi lapok arról írtak, hogy Kismarton szabad város a szerzett jogai elidegeníthetetlenek s azokat „se a tartományi parlament sem pedig Wolf Sándor meg nem kurtíthatja”.

⁶ Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Wien, 1929. IV. (könyvének előszavában köszönetet mond Wolf Sándornak, hogy könyvtárát használhatta); Csatkai Endre: *Sopron környékének műemlékei*. Sopron, 1932. X.; Brückler-Nimeth 2001. i. m. 82.

⁷ Csatkai 2014. i. m. 204.

⁸ Eva Frodl-Kraft: *Gefährdetes Erbe: Österreichs Denkmalschutz und Denkmalpflege 1918–1945 im Prisma der Zeitgeschichte*. Wien-Köln-Weimar, 1997. 65–67., 86–88., 96–98.

⁹ Hekler Antal (1882–1940), régész, művészettörténész, az MTA tagja. 1904–1905 között klasszika archaeologiai tanulmányokat folytatott a müncheni egyetemen Adolf Furtwänglernél, akinél 1906-ban doktorált. 1907-től 1914-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának segédőre. 1911-ben a

Péter Tudományegyetem művészettörténet tanszékének professzora az alábbiakat nyilatkozta e látogatásról: „»Prof. Dagobert Frey, a bécsi Bundesdenkmalamt igazgatója meghívásunkra d. u. 6 órakor az Iparművészeti Múzeum előadótermében előadást fog tartani az osztrák barokk művészet magyarországi vonatkozásairól. Budapesti látogatásának tudományos szempontból is igen nagy a jelentősége, mert ezt az alkalmat fel fogja használni arra, hogy az osztrák és magyar barokk kutatás együttműködését a jövőre kiépíthessük és biztosíthassuk. Hiszen tudvalevő, hogy a magyar és osztrák barokk művészetet nemcsak a problémák, hanem az alkotó művészek személyének közössége is összefűzi. A hazánkba meghívott osztrák barokk mesterek legjelesebb alkotásait magyar mecénások szolgálatában hozták létre. Példaként elég, ha Rafael Donnerre és Maulbertsch-re hivatkozom. Frey professzorral, aki az osztrák műemléktopográfia mintaszerű köteteit szerkeszti, természetesen a küszöbön álló magyar műemlékiadványokra való tekintettel a műemlék-topográfia elvi kérdéseit is meg fogjuk vitatni.«”¹⁰ A témaválasztás sem véletlen. A magyarországi barokk művészet (sőt középkori és klasszicista) művészet történetének forráskutatáson alapuló feldolgozását többnyire az ő tanszékén nevelődött, vagy az ott oktató, doktorált, avagy csak az előadásokat látogató tanárok, fiatal művészettörténészek, építészek nemzedéke alapozta meg (Aggházy Mária, Bónisné Wallon Emma, Csemegi József, Fleischer Gyula, Pigler Antal, Kampis Antal, Kapossy János, Révhelyi Elemér, Schoen Arnold, Zádor Anna).¹¹ Ebben akkor is kiemelkedő, orien-

budapesti egyetemen a klasszika archaeologia magántanára. 1914–1919 között a Képzőművészeti Főiskola szobrászattörténet tanára. 1914-ben áthelyezik a Szépművészeti Múzeumba (de jure csak 1916-ban), ahol 1918-ig vezeti az antik plasztikai gyűjteményt (ténylegesen 1929-ig részt vesz a múzeum munkájában). 1914–1916 között katona a Briefcensur-Kommission-ban. 1916–1918 között a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatója. 1918-tól 1940-ig a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének (Archaeologiai és Művészettörténeti Intézet, Művészettörténeti és Classicae Archaeologiai Intézet, Művészettörténeti Intézet) tanára. 1925–1940 között az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője, 1926-tól 1929-ig a jobboldali egyetemi ifjúságot tömörítő Turul Szövetség primus magistere, az 1939-ben Darányi Kálmán elnökségével megalakult Magyar-Német Társaság egyik megszervezője és alelnöke. ¹⁰ *Nemzeti Ujság*, 1927. február 4. 7. – beszámoló az előadásról: O. Z. [Oroszlán Zoltán]: Az Országos Magyar Régészeti Társulat működéséről. *Magyar Művészet*, 1927. 543.; [Ybl Ervin]: *Budapesti Hirlap*, 1927. február 5. 10.; *Pester Lloyd*, 1927. február 5. 9.

¹¹ Hekler tanítványairól ld. részletesen: *Zádor Anna*. I–IV. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008 – 16. 2009. No 54., 55., 57., 58. – továbbá: „A feladatok sokasága felülmúlta egy ember erejét, de elmondhatjuk, hogy ami rajta állott, azt megtette a program végrehajtásában, részint személyesen, részint tanítványait buzdítva és támogatva. Maga ismételt bejárta az ország egyes vidékeit, nem egy lappangó emléket fedezett fel és mentett ki az ismeretlenség homályából s itthon is, a külföldön is hathatósan előmozdította régi művészetünk megismerését. Tanítványai közül a középkori magyar faszobrászat anyagának feldolgozását Kampis Antal végezte el, a magyar renaissance-ra nézve Balogh Jolán végzett értékes munkát, a barokk kor művészetét Pigler Andorban, Kapossy Jánosban, Révhelyi Elemérben, Fleischer Gyulában és másokban, a klasszicizmus építészete Zádor Annában akadt érdemes kutatókra. [...] s Csatkai Endre egy fontos – sajnos, elveszett – országrész művészeti topográfiájában

táló szerepe volt, ha ő maga a barokk művészetről alig-alig publikált, ellenben a tudománypolitika területén igen határozottan kiállt és képviselte szakmája érdekeit, akár Klebelsberg Kuno kultuszminiszteren keresztül is. Például akkor, amikor többször és több fórumon is igen jól tájékozottan szólt a műemléki topográfia érdekében, így egy 1927 márciusában megjelenő kötetben: „Műemléktopográfiának a teljesség és megbízhatóság elengedhetetlen feltétele. Minden egyes emléket fényképben bemutatva tartalmaznia kell mind-azt, ami az emlék tudományos megismeréséhez és értékesítéséhez szükséges. Egyidejűleg külön kötetben kellene közzétenni az illető vidékre vonatkozó levéltári anyagot. Ez irányban az első kezdeményező lépés az Országos Műemlék Bizottság részéről még a múlt év folyamán megtörtént, amidőn Hekler Antal, egyetemi tanár indítványára elhatározták, hogy a régen várt magyar Műemléktopográfiát az Eger város emlékeiről szóló kötettel megindítják. Azóta az elő munkálatok már megindultak s így remélhetjük, hogy a Magyar Műemléktopográfia első kötele egy éven belül napvilágot láthat. Ez a késő megindulás a múlt mulasztásai fölött való szégyenkezésünket nem enyhítheti, különösen nem, mikor azt látjuk, hogy az osztrákok műemléktopográfiájuk legközelebbi kötetét a Burgenland emlékeinek szentelik, a románok pedig lázas sietséggel fogtak hozzá Erdély műemlékei feldolgozásához.”¹² Persze Eger város kijelölése sem véletlen. A kevés középkori, annál több barokk emlékekkel rendelkező, katolikus püspöki székváros feldolgozása nagyon jól illett a kultuszminiszter által is szorgalmazott neobarokk, keresztény-nemzeti megújulóhoz. Volt tehát miről beszélgetnie a vendégnek s vendéglátójának.

1919. szeptember 10-én a Saint Germain-i békeszerződés értelmében Ausztriához került Moson, Sopron és Vas vármegye nyugati része, az ún. Őrvidék, új nevén Burgenland. A terület Bariska István szavaival „alapvetően magyar államiságú, többnemzetiségű, de magyarországi kormányzat-, jog-, gazdaság-, kultúr-, és egyháztörténetű”

1. Csatkai Endre az 1950-es évek második felében

legalább az első lépést tette meg és példát mutatott az ilyen természetű feladatok megoldására.” Petrovics Elek: Emléksorok Hekler Antalról. In: Hekler Antal: *Gondolatok*. Budapest, 1941. 13-14.

¹² Hekler Antal: *Művészettörténet. A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Imre. Budapest, 1927. 120-121. és korábban: Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitóbeszéd. [1921. december 30-án, a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén] *Századok*, 55/56. 1922. 150.; Hekler Antal: A magyar művészettörténelem föladatai. *Századok*, 55/56. 1922. 162-163.

ország rész volt, melynek elcsatolására, bár 1910-ben lakosságának 75%-a volt német s 9%-a magyar, nem etnikai-nyelvi (ugyan ezt előszeretettel hangoztatták), hanem politikai okokból, mégpedig Ausztria kártalanításának okán került sor. Utóbb Nyugat-Magyarország kérdésével mindkét részről óvatosan bántak, és a magyar revíziós politikában perifériális kérdésnek számított, lévén, hogy a mindenkor német (Nagy-Németország) politika függvényének tekintették, ahonnan egyébként a felek támogatást reméltek politikai céljaikhoz. A hazai közvélemény érdeklődése a terület sorsa iránt Erdélyhez vagy a Felvidékhez képest nem csak kisebb, de megengedőbb is volt. Ausztria új, legszegényebb tartományának gyors és eredményes államigazgatási beillesztése mellett hamar megindult a történeti és kulturális jogigény vélt igazolása is, hiszen az osztrák történetírás szerint e terület országuk szerves részét képezte, ezért csak „visszacsatolták” 1919 után az „anyaországához”.¹³

Frey Csatkait többnapos körútjuk után lényegében kiszemelte Kismarton, Ruszt és környéke településeinek topográfiai feldolgozására. Ahogy Csatkai írta: „úgy látszódott, hogy a feladat nekem jut majd”.¹⁴ Persze tudta, hogy rajta kívül senki nem vállalná e munkát. De kétségek is gyötörték, nem csak szűkebb szakmaiak (ezek könnyen áthidalhatók voltak), hanem tágabb, erkölcsivé vált szakmaiak: félt, hogy a számára kizárólag tudományos tevékenységet az akkori körülmények között, „amikor a honfibu csorgott a hivatalos emberek ajkán”, szülőhazája elleni véteknek tekintik majd. Wolf Sándor rábeszélte a munkára, Mihályi Ernő¹⁵ – akivel megosztotta kétségeit – féltette Csatkait a kiközösítéstől, ellenben Majovszky Pál¹⁶ egy 1928. szeptember 18-án kelt levelében azt írta neki: „Az, hogy a Burgenlandé fog elsőnek megszületni, rettenetes szégyene a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottságának, az pedig, hogy a magyar Csatkai a megteremtője, az dicsősége Csatkai dr-nak és öröme mindnyájunknak.”¹⁷

Az utazás egyik első eredménye egy elegáns megjelenésű könyv volt Frey tollából Burgenland műemlékeiről.¹⁸ A 160 képpel illusztrált, tömör épület-, illetve tárgy-leírásokkal s egy rövid bevezetővel ellátott kötet kevés visszhangot keltett Magyarországon. De az a néhány írás súlyos mondanivalójú volt, keveredett bennük a jogos

¹³ Romsics Ignác: Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa politikában 1919–1944. *Valóság*, 35, 1992, 10. 13–39. – különösen: 18.; Zsiga Tibor: Néhány gondolat Burgenland történetírásáról. *Vasi Szemle*, 47. 1993. 241–243.; Ágoston Magdolna: Hasling, Peter: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland. 1922–1932. Frankfurt am Main, 1994. *Vasi Szemle*, 50. 1996. 620–621.; Bariska István: A Burgenland-évfordulók visszhangjára. *Vasi Szemle*, 56. 2002. 24–36. – az idézet: 26.

¹⁴ Csatkai 2014. i. m. 204.

¹⁵ Mihályi Ernő (1887–1969) bencés szerzete, művészettörténész. Ld.: Csatkai Endre: Mihályi Ernő (1887–1969). *Soproni Szemle*, 24. 1970. 278–280

¹⁶ Majovszky Pál (1871–1935) jogász, műgyűjtő, a *Magyar Művészet* c. folyóirat alapító szerkesztője.

¹⁷ Idézi: Csatkai 2014. i. m. 205.

¹⁸ Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Mit 160 Abbildungen und 8 Plänen. Wien, Schroll, 1929. – ez megelőzte egy tanulmánya: Dagobert Frey: Eine kunstgeschichtliche Bereisung des Burgenlandes. *Burgenland*, 1, 1927/1928, 1/2. 32–39.

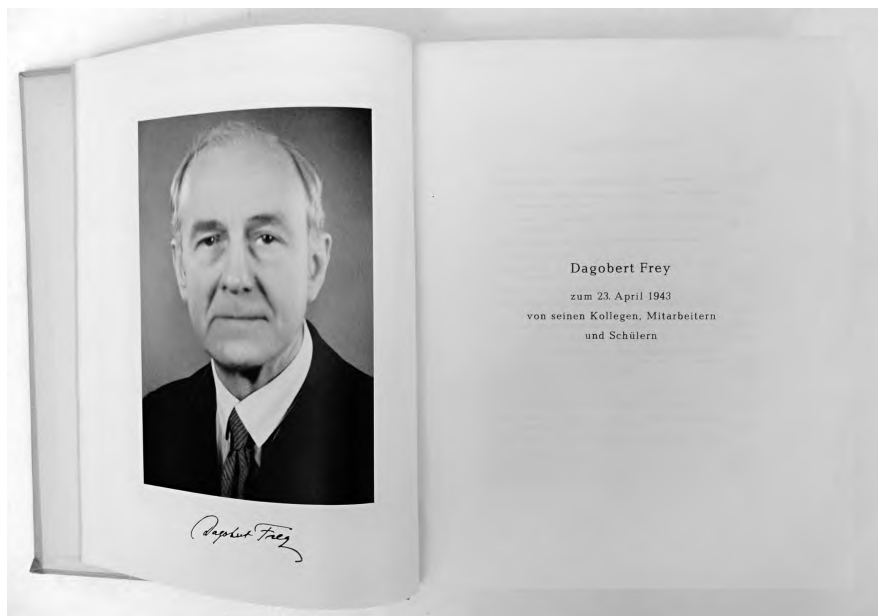
és érthető fájdalom a tudományos objektivitással. „Dagobert Frey mostanában megjelent »Burgenland« című munkájában mint egy műkincsekben gazdag osztrák tartományt állítja a világ elé ezt a magyar országrészt. Arról természetesen hallgat, hogy ezek az »osztrák« műkincsek és emlékek nagyrészt az Eszterházy és más tősgyökeres magyar családok tulajdonai.” De figyelmeztetett is: „A nyugati részekről mintha megfélemedezett volna a mozzalom. Újságokban ritkán írnak róla, a közvélemény pedig valami természetes magától értetődőséggel mondja ki az együvé csapott vasi, soproni, mosoni részek osztrák nevét: Burgenland. Nem is beszélve arról, hogy ez a szó tárgyilag is helytelen, mert hiszen az osztrákok éppen az óhajtott Burgokat – Pozsony, Moson, Magyaróvár, Sopron – nem kapták meg; szomorú jele ez az adott helyzetbe való beletörődésnek.”¹⁹ Egy másik könyvismertetésben: „Régi bűneink egyik mementója látott ismét napvilágot e könyv lapjain. Burgenlandnak, az elszakított Nyugat-Magyarországnak építményeit és műkincseit tárja elének *Dagobert Frey* szerkesztésében a bécsi *Anton Schroll* kiadó e gyönyörű könyvben. »*Ein bisher vielfach unerkanntes Land voll eigenartiger Schönheiten*«²⁰ – kiáltja világgá nagybetűkkel a címlap – s valóban szívfájdalommal kell látnunk egy »ismeretlen országot«, mely tele van sajtáságos szépségekkel, bájos tájakkal, nagyszerű műemlékekkel, a művészet és építészet kincseivel – s mindezt most fedezik fel, most gyűjtik össze *először*, most kiáltják világgá az osztrákok. »*Das Burgenland ist Kunstgeschichtliches Neuland!*« Milyen fájdalmas és arcpirító mementó! A XIII. századbeli építkezés, a XVII. század, a *Nádasdyak* és *Eszterházyak* nagyszerű álmainak beteljesedett építészeti remekei, idegen népek kultúrájának propagandájában! A vasvári²¹ Eszterházy-kastély, a fraknoi vár, a gróf és herceg Batthyányiak által emelt templomok és műemlékek – mind-mind idegenek kincseskamráiban. És sehol a könyvben egyetlen magyar város- vagy falunév, sehol egyetlen elismerés a mi javunkra. 160 művészi fotográfia és 8 alaprajz hirdeti Burgenland osztrák kultúráját! Amint ígérik, ez még csak felületes áttekintése az emlékkollektívának s csak ezután jön a bővebb, érdemesebb feldolgozás, vaskos kötetekben! Ez még csak ízelítő, de nekünk nagyon keserű ízelítő. Mégis szeretném, ha sokáig ott maradna fanyar íze a szívünkben az eljövendőkre nézve!”²² Fenti gondolatok megtalálhatók Divald Kornél rövid írásában is – „A »Burgenland« művészeti emlékei mindazonáltal éppoly kevésbé illetik meg Ausztriát, mint a föld sem, amely ezer éven át Magyarország tartozéka volt s amelynek várai, templomai és egyéb műemlékei

¹⁹ Közi-Horváth József: Nyugatmagyarország és a revízió. *Magyarság*, 1929. május 26. 13. – Közi Horváth József (1903–1988) a teológia doktora, magyaróvári lelképásztor. 1935-től az Actio Catholica titkára, 1939-től országgyűlési képviselő. 1944. március 22-én az Országgyűlésben egyedül ő emelte föl szavát az elkövetett törvénytelenések ellen, de megtette ezt 1944. november 4-én a Szálasi parlament eskütetelekor is.

²⁰ Egy korábban ismeretlen ország tele szépségekkel.

²¹ Vasvörösvár – Rothenthurm.

²² Peitler Gyula: Das Burgenland. *Turisták Lapja*, 41, 1929, 3/4. 62. – Peitler Gyula (1899–1992) író, fotós, grafikus. A Magyar Turisták Egyesületének egyik vezetője.

2. Dagobert Frey fotója a tiszteletére Breslauban megjelent emlékkönyvben 1943-ban

kivétel nélkül magyar főurak ízlését és áldozatkészségét hirdetik.”²³ Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Kapossy János tanulmányában.²⁴ Kapossy nem reked meg ott, hogy konstatálja évtizedek mulasztását: „nem lehetett volna oly jelentőségű kultúrpolitikai tett, ha a megelőző generációk boldog problémánélküliséggel birtokban ülő magyarsága elvégezte volna a tudományos feltárás sokszor fáradtságos, sokszor áldozatokat kívánó, de gyümölcsöző munkáját”, s túllépve a németesítés expanzív, politikailag determinált tudományos törekvésein elismeri, hogy olyan területről van szó, amely mindkét ország művészettörténezeit joggal érdekkelheti, hiszen: „a legújabb magyar kutatás ismételten rámutatott a magyar és osztrák művészet kapcsolataira és kölcsönhatásaira középkori művészetünkben éppúgy, mint a barokkban, ahol a stílusfejlődés problémái – főként a XVIII. század építészetében – a magyarországi emlékek ismerete nélkül meg sem oldhatók. Az osztrák kutatás tehát, még ha a legnagyobb tudományos objektivitás határai közt marad is, – elsősorban új anyagot vár a magyarországi emlékektől saját problémái tisztázásához. Hogy aztán az anyag feltárásában s még inkább értékelésében a saját érdekei és saját szempontjai érvényesülnek, ez csak természetes. Az új anyag eddig nem volt számára hozzáférhető, az érdeklődés és nem csekély áldozatkészség első bizonyóságaként ma

²³ Divald Kornél: Művészeti emlékeink és az újabb külföldi szakirodalom. *Magyar Művészet*, 7. 1931. 182.

²⁴ Kapossy János: Burgenland. *Magyar Szemle*, 9. 1930, 2. No 34. 152–159. – Kapossy János (1894–1953) művészettörténész, egyetemi tanár, 1922-től 1950-ig az Országos Levéltár munkatársa.

itt a kész könyv a szövetségi műemlékhivatal művészettörténeti intézetének kiadásában s rövidesen követni fogja a többi is.²⁵ (Mert volt olyan nézet is, hogy: „A XVIII. századi nevezetes magyarországi művészeti alkotások az osztrák művészettörténelem keretébe tartoznak.”²⁶) Az itt dolgozó német s olasz mesterek jelenlétét Bécs orientáló szerepének s a magyar főurak mecenatúrájának tulajdonítja, amivel „csupán a korral haladó legmagasabb művészi igényekről tesznek tanúságot. Ahol ily igények nincsenek, oda egy-egy nagy európai stílusáramlat hullámai nem csapnak át. Ahol viszont ez áramlatok jelentkezését megfigyelhetjük, ott a közösség vagy vezető egyesek kultúrájának korszerű együttthaladása a nyugattal – ha szerényebb is – el nem vitatható, s ha az alkotó kéz idegen, a kulturális hovatartozást a mecénás személye dönti el. E tény felett a múlt ismeretében Frey maga sem tud elsiklani s ezért könyvéből, melynek alapkoncepciójára a közölt bevezető sorok elég meggyőző világot vetnek, mint nagy felkiáltójelek ütköznek ki lépten-nyomon magyar urak és magyar főpapok nevei, meggyőző tiltakozásként a kulturális múlt birtokbavétele ellen.”²⁷ (Frey egyébként Budapesten tartott előadásában mindezt hangsúlyozta is, kidomborítva a magyar főúri mecénások szerepét Bécs barokk művészetének kiteljesedésében).²⁸ A mai nemzedék kötelessége, „hogy bővült látókörrrel, módszeres európai felkészültséggel s fokozott érdeklődéssel forduljon művészi múltunk emlékei felé”, de a tudomány nemzetközisége mellett sem engedhetjük át másoknak a „feltárás munkáját”, „mert ha ez emlékek a magyar alkotó szellem megnyilatkozásai, ha bennük a magyar genius loci tükröződik az egyetemes európaiság arculatán, úgy legbensőbb lényegük s a nemzeti múlt egészében elfoglalt helyük és jelentőségük is csak e kultúrközösség tagjának és örökösének fog igaz valójában feltárulni, akkor a tanulmányozásukból leszűrt eredményeket a hazai tudományosságnak kell rendszerbe foglalnia, a nemzeti kultúra jelene és jövője számára értékesítenie, s akkor első feltárásuk is a magyar kutatás joga és kötelessége.” Bármilyen új szintézis alapja az anyagfeltárás, a „részletekbe menő rendszeres műemléktopográfia”. Kapossy részletesen szolt a hiány okairól s annak következményeiről, majd – a Hekler Antal által is sürgetett – az ország területét felölelő „rendszeres feltárás” és „monumentális publikáció” megvalósításáról, amelyhez mintául itt-ott módosítva, de az osztrák topográfia szolgálhat. A műemlék topográfia megalkotásával „a magyar kutatás sajátos célkitűzéseinek feladása nélkül, sőt azok hangsúlyozásával is szélesebb horizonton kapcsolódhat be az európai tudományosság vállvetett munkájába.”²⁹

²⁵ Uo., 153.

²⁶ Ybl Ervin: A művészet fejlődése Magyarországon. *Budapesti Hírlap*, 1928. január 3. 9.

²⁷ Kapossy 1930. i. m. 155.

²⁸ Oroszlán 1927. i. m. 543.

²⁹ Kapossy 1930. i. m. 157-159 – Divald pesszimistább volt (ma már tudjuk: joggal): „Ha a németországi és ausztriai publikációkhoz fogható képes műemléklajstromok kiadására belátható időn belül nem is lesz módunk, művészeti emlékeink rendszeres felkutatását és összeírását nagyszámú fiatal művészettörténetíró gárdánk belevonásával végre ideje lenne megkezdeni.” Divald 1931. i. m. 183.

1929-re elhárultak a pénzügyi akadályok a Burgenlandi topográfia munkálatainak megkezdése előtt. Csatkai lejárta a kijelölt településeket, elkészítette leírásait, s azokat 1930-ban Frey a helyszínen ellenőrizte. „Ez év végére átadtam neki a bevezetést, ahogy én képzeltem; úgy találta jónak, hogy az adatok alapján inkább ő írja meg.” Frey hamarosan elhagyta Bécset, s Boroszlóba (Breslau; Wrocław) ment az ottani egyetem művészettörténet tanszékének élére. A kötetet végül is Karl Ginhart fejezte be, elhárítva pl. Esterházy herceg rosszindulatú közbeavatkozását.³⁰ A kötet megjelent:³¹ az egyik oldal kevesellte, a másik oldal sokallta az eltulajdonítást. Hitler, német- és pogányellenes éllel fogalmazott a katolikus Jajczay János: „A nibelungi Faffner sárkány feneketlen gyomra elnyelte a Kolozsvári testvérek egyetlen fennmaradt alkotását, most a prágai Hradsinon álló Szent-György szobrot; a középkori plasztikának legmonumentálisabb, legértékesebb, világra szóló magyar alkotását, a garamszentbenedeki gótikus oltárt, amely minden ilyenszerű művet úgyszólván megelőzött Európában s jelenleg az esztergomi keresztény múzeum kincse. És ki győzné felsorolni végláthatatlan sorát az eltulajdonított magyar kultúrának, amely most egyszerre a teuton szellem alkotása lett, sajnos, nemcsak az ő szemükben, hanem az egész világ előtt, mert mi rá sem hederítettünk mostanig. Csak egyre ne hivatkozzunk! Mégpedig a pénzre, mert hogy más példát ne említsünk, Ausztria már tízszer annyit íratott pár év alatt Dagobert Frey egyetemi tanár vezetése mellett Burgenlandról, mint amennyit mi az utolsó száz év alatt foglalkoztunk Nyugat-magyarországgal. Nemhogy Burgenlandról nincs művészeti topográfiai irodalmunk, de Pest-Buda környékének műemlékei sincsenek összeírva. Jól vigyázzanak a magyar hitleristák, ez a Brassón túli kulturális elkaparítás egészen más bekebelezési folyamatnak körütekintő, jó előre való igazolása.”³² Magyarországon két szakfolyóiratban megjelent íráson túl (az is a megjelenés után kettő, illetve három évvel)³³ nem (osztrák oldalon még annyira sem) foglalkoztak a dologgal, nem váltott ki felhőrdülést. Hazai oldalon még az is felmerült, hogy esetleg folytatásokban közölni kellene magyar folyóiratban is.³⁴ A két magyar recenzió lényegében a Hekler és Kapossy által kitaposott úton haladt. Kampis Frey összefoglalását „főlényes felkészültségű szakember kitűnő munkájának” tartja, s „elismeréssel adózunk Freynek igazán szép, kimerítő, az anyaggal ökonomikusan bánni tudó munkája iránt”, de hiányolja, hogy nem tárgyalta a művészettörténeti összefüggéseket a

³⁰ Csatkai 2014. i. m. 205.

³¹ *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust.* André Csatkai, Dagobert Frey; mit archivalischen Beitr. von Rudolf Wolkan. Wien, Filser Verlag, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, XXIV.)

³² *Magyar Kultúra*, 22. 1935. I.: 564.

³³ Kampis Antal *Magyar Művészet*, 10. 1934. 283–288.; Fleischer Gyula *Századok*, 69. 1935. 92–96.

³⁴ Csatkai 2014. i. m. 205. és Belitzky János (1909–1998) levéltáros, a *Történetírás* szerkesztője nemcsak tanulmányok írására kérte fel, hanem a topográfia anyagának folyamatos közlésére is. Ld.: Dominkovits Péter: Egy vidéki tudós kapcsolatrendszerének dokumentumaiból (Válogatás Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa levelezéséből, 1914–1944). *Levéltári Közlemények*, 67. 1996. 116.: 70. jegyzet.

magyar emlékanyaggal, hogy „az ország belseje felé való vizsgálódásnak nyoma sincs, a művészi szálak centripetális igazodásának kutatására semmi se történik tárgyalásában, sőt le nem tagadható bizonyos egyoldalú jószándék, amellyel a vidék emlékeit szinte kizárólag Alsóausztria művészi törekvéseinek irányából, gyakorlatából kívánja magyarázni”.³⁵ Csatkai Endre életrajzi visszaemlékezésében arról írt: sértve érezte magát, hogy Kampis „hangyaszorgalmúnak nevezett, s hogy sokat köszönhet nekem az osztrák tudomány, de talán maga is megijedt ettől a helytelen beállítottságtól, és hozzátette, de általában a tudomány is.” Kampis szó szerint ezt írta: „a kötet gerincét, a mintegy 320 oldalt betöltő s igazán hangyaszorgalomról tanúskodó kép- és adattár dr. Csatkai Endre munkája. Nélküle ez a könyv nem jöhetett volna létre. Számunkra annak megállapítása kötelesség, hogy az osztrákoknak pótolhatatlan, a tudomány számára becsületes és értékes munkát végzett.”³⁶ Fleischer Gyula³⁷ nagy elismeréssel írt Frey és Csatkai munkájáról, s rövid összefoglalását adta a terület művészettörténetének. Ugyanakkor rávilágított a topográfia-készítés néhány elengedhetetlen feltételére is: „A mű kiadásához tehát rendelkezésre állottak a magyarnyelvű előmunkálatok, az anyagot feldolgozó hozzáértő szaktudósokban sem volt hiány, mi több, az osztrák kötet, magyar főmunkatársát is kis jóakarattal a magunk számára nyerhettük volna meg, a kiadás költségeit pedig egyetlen meg nem tartott politikai ünnepség árából fedezhettük volna, ha épp ez a kis jóakarattal és idejében való önelszánás nem hiányzott volna.”³⁸ Van azonban az írásban egy talányos mondat, amit a bennfenteseken kívül kevesen érthettek: „Már F[rey]. Burgenland-kötetének megjelenése alkalmával Kapossy János szinte drámai hangon (Magyar Szemle, 1930. június) rámutatott a mulasztásra, mely a kötet létrejöttével a magyar kultúrát terheli és a veszélyre, mely országunk történeti egységének széthullásával a magyar műemlékügyet fenyegeti; azonban szava éppúgy a pusztába kiáltott szó maradt, mint ahogy sok más ezirányú kezdeményezés is megtört az illetékes körök és a magyar társadalom közönyén.”³⁹

Fleischer Gyula e talányos mondatának hátterében a Műemlékek Országos Bizottsága felelőségét firtató – fentebb már idézett, s még bővebben idézhető – kijelentések állnak: a MOB és a kultúrpolitika kárhozhatása – felróva az ország emlékanyaga legalább topográfiai szinten történő felvételének elmaradását –, valamint Hekler Antal nagyreményű topográfiai programjának kudarcát. Mindezt egy Budapesten székelő, kis létszámú (jobb esetben 5–6 ember a hivatalszolgával együtt), alulfinanszírozott, presztízs helyreállításokkal terhelt, törvényi jogosítványokkal alig-alig rendelkező bizottságnak címezve, melynek a történeti Magyarország 1711 előtt épült emlékanyaga volt gondjaira bízva. 1872 és 1919

³⁵ Kampis 1934. 286., 288.

³⁶ Csatkai 2014. i. m. 206.; Kampis 1934. i. m. 288.

³⁷ Fleischer Gyula (1890–1962) művészettörténész, egyetemi magántanár, a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet, illetve Bécsi Magyar Kulturális Intézet titkára, 1942-től a boroszlói egyetem magyar lektora.

³⁸ Fleischer 1935. i. m. 92.

³⁹ Uo.

között nem egy olyan megyéje volt az országnak, ahonnan soha nem érkezett ügyirat, oda soha szakember a lábát be nem tette. A törvény előírásait se a tulajdonosok, se a közigazgatás szervei nem tartották és tartatták be, s a MOB lényegében nem tudta, mert honnan is tudta volna, hogy mi történik az országban a gondjaira bízott épületekkel. Sem az arisztokráciát, sem a nagypolgárságot nem sikerült megnyerni a műemlékvédelemnek. De mivel a MOB része volt a magyar közigazgatásnak, s ennek „az országban létező és fenntartásra érdemes műemlékek” nyilvántartására volt szüksége, ez volt a MOB egyik jogosan legfontosabb feladata, amelyet 1895-ben ismét megerősített a vallás- és közoktatásügyi miniszter: „A bizottságnak eszerint munkába kell vennie a hazai műemlékek pontos és kimerítő leltárának összeállítását. E leltárnak tartalmaznia kell a műemlékeknek egyenkinti felsorolását s szakszerű tanulmányozás és megvitatás alapján azoknak műtörténeti fontosság szerinti osztályozását.”⁴⁰ A „törzskönyv tartalmazni fogja az egyes műemlékekről szóló építészeti, történeti és műtörténeti adatokat, melyek a műemlék eredetére, korára, stíljére, esetleges átalakításaira vonatkoznak. A törzskönyvbe minden egyes műemléknél bevezetendők mindazon feljegyzések, melyek a végrehajtott vagy folyamatban lévő helyreállítási munkálatokról, az azokra fordított költségekről s a fedezet eredetéről felvilágosítással szolgálnak.” Valójában semmilyen feltétele nem volt adott az ország vármegyéinek, vagy településeinek szisztematikus bejárására. Se hosszú távon biztosított anyagi erőforrások, se szakember nem volt ehhez, se apparátus a megszervezésére. Ebből nőtt ki, (pontosabban a kitűzött célhoz képest redukáltatott) az oly szívesen kárhóztatott Gerecze-féle jegyzék, amelyet fenti körülmények miatt csak a rendelkezésre álló szakirodalom s a MOB gyűjteményeiben található leírások és rajzok alapján lehetett megcsinálni. Ennek első változata 1899-re elkészült s ellenőrzésre, illetve kiegészítésre elküldték a megyék közigazgatási bizottságainak, és néhány év múlva alaposan kiegészítve megjelent.⁴¹ Ugyanebben az évben azonban Czobor Béla a MOB előadója felterjesztést készített a szisztematikus topográfia felvételek elindítására is: „A leltárnak tartalmaznia kell a.) műemlékek alapos megvizsgálása alapján azoknak a felszerelési tárgyakra, a falfestményekre is kiterjedő részletes leírását, amelyet úgy az egész műemlékről, mint annak fontosabb részleteiről készítendő fényképek egészítenek ki. A műemlékről alaprajz vagy legalább hossz- és keresztmetszet készítendő [...] Amennyiben az épületi műemlékek ingó műemlékeket is tartalmaznak, ezek szintén leírandók. d.) A leírásban a műemlék irodalma is ismertetendő s kitüntetendő, hogy vannak-e már arról felvételek s jelesen vannak-e felvételek s rajzok a Műemlékek Országos Bizottságának rajztárában.”⁴² Ennek

⁴⁰ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1895/146., 204.; 1896/20. [továbbiakban: MOB]

⁴¹ Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906. (Magyarország műemlékei, 2.)

⁴² MOB 1899/23., 50.

nyomán azonban csak Pest megyében indul meg a munka úgy-ahogy. Czobor előterjesztését Divald Kornél⁴³ – akinek bőséges helyszíni tapasztalata volt a topográfiai munkáról, úgy az előtte, mint az utána javaslatot tevőkkel ellentétben – követte 1908-ban „Magyarország műemlékeinek leíró lajstromára vonatkozólag”,⁴⁴ majd Éber László előadóé 1916-ban. A célok jól meghatározottak voltak korábban is, de Divald s Éber előterjesztésében érzékelhető igazán, hogy levonták az eddigi sok energiát felemészítő próbálkozások tapasztalatait, s igyekeztek a valós lehetőségek s keretek felé terelni a topográfia ügyét. A hazai lehetőségeket és előmunkálatokat figyelembe véve, ha „a mi műemlékállományunk leltározására mintát keresünk, úgy kétségkívül leginkább oly példa felel meg, ahol – mint nálunk – beható tárgyalást igénylő, elsőrendű emlékek mellett a kisebb jelentőségűek nagy száma fordul elő. Ezt a szempontot tartva szem előtt leginkább a bajor műemléki kiadvány újabb kötetei vagy még inkább a Vesztfália egyes kötetének műemlékeit tartalmazó leltárak tűnnek föl követendő példák gyanánt. Rövid, pregnáns leírások, megjelölések teljesen megfelelnek a célnak, ha kellő képanyag (műszaki rajzok és fényképek) szolgálják a szemlélet igényeit. Esztétikai fejtegetések föltétlenül mellőzendők, de nagyobb jelentőségű emlékeknél az azok történetére vonatkozó adatok közlendők és az egyes részeket történeti és művészettörténeti rövid bevezetés nyithatná meg.” Ezek többnyire egy-két ember munkái.⁴⁵ A munka több résztvevővel (Divald Kornél, Éber László, Kenczler Hugó)⁴⁶ meg is kezdődött, de a háború mindent átrendezett.

A MOB 1924. szeptember 25-én tartott ülésén Hekler Antal „konkrét javaslatot” tett arra, hogy kezdjék meg Eger műemléki topográfiájának elkészítését. Ennek

3. Az idős Dagobert Frey

⁴³ Czobor Béla (1852–1904) pap, művészettörténész, az MTA tagja, 1889–1904 között a MOB előadója. Divald Kornél (1872–1931) művészettörténész, író, az MTA tagja. A MOB megbízásából a Felvidék több megyéjének topográfusa.

⁴⁴ MOB 1908/385.

⁴⁵ MOB 1916/157.

⁴⁶ Éber László (1871–1935) művészettörténész, 1904–1919 között a MOB előadója, majd a Tanácsköztársaság idején vezetője, egyetemi tanár, az MTA tagja. Kenczler Hugó (1884–1922) művészettörténész.

Szmrecsányi Miklós⁴⁷ „több évtizedes kutató és gyűjtő tevékenysége” jó alapot teremtett.⁴⁸ A munkában részt vett Fleischer Gyula, Kapossy János, és a Frey-Csatkai Burgenland kötet fényképésze, az osztrák Bruno Reiffenstein.⁴⁹ A topográfia rendszerét Kapossy János dolgozta ki.⁵⁰ A MOB anyagilag támogatta a munkát 1934-ig, bár a Hekler által már 1928-ra, majd 1931 végére ígért kötet sem akkor, sem később nem készült el.⁵¹ Vajon mire célzott Fleischer 1935-ben azzal, hogy Kapossy „szava éppúgy a pusztába kiáltott szó maradt”, s az „illetékes körök és a magyar társadalom közöny”-ével? 1919 után a klebelsbergi kultúrpolitika műemléki kérdések iránti közömbössége a MOB-ot a napi ügyek intézésére korlátozta; elszürkülése megállíthatatlannak tűnt. A topográfia megindításának ötlete is kívülről, az egyetem felől jött, a MOB csak anyagi lebonnyítója volt. Hekler és Kapossy azonban rosszul mérte fel lehetőségeiket. Budapestről nem lehetett topográfiát csinálni, osztrák mintájút pedig végképp nem, még akkor sem, ha Szmrecsányi nagy lendülettel dolgozott, de 1931-től már egyre többet betegeskedett. Az 1933/1934. évi költségvetésben már csak úgy volt 2000 P. beállítva a topográfia céljára, hogy annak egy része a Tác fővénypusztai ásatásokra lesz fordítva.⁵² Azért több hozadéka is volt a dolognak. Egyrészt kiadták Szmrecsányi Miklós dolgozatait Kapossy János bőséges levéltári gyűjtésével.⁵³ Reiffenstein fotóinak egy része fennmaradt. Kapossy János kidolgozott elképzelését és rendszerét felhasználta az a személy, aki új lendületet adott a hazai műemléki topográfiának: a Hóman Bálint felemelkedésével érvényesülő Gerevich Tibor.⁵⁴ (Egyébként a Hekler-féle topográfia iratanyagának egy része, benne Kapossy elaborátumának egy példányával, az ő hagyatékában maradt fenn.)

Csatkai Endre topográfiai anyaggyűjtése, nem csak Kismarton és Ruszt, de Sopron és környéke műemlékeire is kiterjedt. Ennek eredménye három, nagy szakmai,⁵⁵

⁴⁷ Szmrecsányi Miklós (1854–1936) jogász, művészeti író, miniszteri tanácsos, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat titkára, Eger művészettörténetének kutatója.

⁴⁸ MOB 1933/313.

⁴⁹ Bruno Reiffenstein (1868–1951) építészeti és tájkép fotográfus.

⁵⁰ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály, Tudományos Irattár, Lymbus, Kapossy-hagyaték, ltsz. 1255.

⁵¹ MOB 1930/17.

⁵² MOB 1934/216.

⁵³ Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez.* Sajtó alá rend. Kapossy János. Budapest, 1937.

⁵⁴ Gerevich Tibor (1882–1954), művészettörténész, kultúrpolitikus, az MTA tagja. 1924-től a keresztény archaeologia és művészettörténet nyilvános rendes tanára, 1930-tól a Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet vezetője. 1923–1930 között a Római Magyar Történeti Intézet (Collegium Hungaricum, illetve Római Magyar Intézet) igazgatója és kurátora, 1930-tól 1936-ig kurátora, majd 1936–1945 között a kuratórium tagja. 1934–1949 között a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke. 1944-től az Esztergomi Primási Keresztény Múzeum igazgatója.

⁵⁵ Rezigálnán írta 1936-ban Szentiványi Gyulának: „Hekler megszállta Sopront, utána írt nekem egy olyan lapot, hogy néztem; engem kedves barátjának nevezve megkérdezte, hogy folytatom-e az agyba-

de kevés anyagi sikert arató kis kötet lett.⁵⁶ A közömbösség sem ismert politikai határokat. Zádor Anna,⁵⁷ aki bennfentesként elég jól ismerte a körülményeket, le is vonta a tanulságokat: „Kevés a remény arra, hogy összefoglaló, magasabb szempontokat is kielégítő sorozattal rendelkezünk belátható időn belül és így meg kell elégednünk azokkal a töredékekkel, melyek ernyedetlen szorgalmú helyi kutatók áldozatkész lelkesedéséből látnak napvilágot. Különösen a nyugati határvidék dolgozik erősen azon, hogy legalább részben pótolja a múlt mulasztásait.”⁵⁸ Ahogy joggal írta Szentiványi Gyula: „vajha minden vármegyénknek mielőbb akadna egy-egy Csatkai Endréje.”⁵⁹ 1938. március 13-án származása miatt el kellett hagynia Kismartont, s hazaköltöznie Sopronba.⁶⁰ Tanításból, publikálásból élt. 1939–1940 között a MOB anyagi támogatásával Sopron és a megye műemléki topográfiáján dolgozott. 1938-ban katolizált. Mint Szentiványinak írta: „Az »Itt élned halnod kell« elv alapján állva és abból a belső meggyőződéstől áthatva, hogy testestől-lelkestől magyar és keresztény vagyok, ez utóbbinak külsőképpen is kifejezést adtam azzal, hogy fölvettem a keresztiséget. Tanulmányaim mélyen megismertették velem a katolikus vallás lényegét, megszerettem és az a körülmény, hogy éppen kutatásaim alatt már valóságos keresztényképpen kezeltek és a keresztény társadalom egészen magáénak vallott, könnyen átsegített a formai nehézségeken. Keresztapám a vármegyei levéltáros, keresztanyám természetesen Cransfeld Rezsőné lett. Legyen az a jó érzésem, hogy végre valahová én is tartozom, nemcsak formai kötelékek tartanak össze most már a keresztény magyarsággal, hanem a lényeg. Ennek tudatában könnyebben viselem el az élet komiszságait”.⁶¹ Az élet komiszságai pedig nem kerültek el. 1944-ben elvették lakását, majd munkaszolgálatra vitték, ahonnan 1945. március 31-én szabadították meg a szovjet csapatok.⁶² Visszatérhetett munkájához, a

főbe dicsért topográfiákat? A képanyag bővítésénél szívesen rendelkezésemre áll, csak forduljak hozzá bizalommal. Bizony 11 évvel ezelőtt rám se pökött volna.” Kery Terézia: „Kedves Gyula Bátyám!” Csatkai Endre levelei Szentiványi Gyulához (1935–1940). *Ars Hungarica*, 38. 2012. 274.

⁵⁶ Csatkai Endre: *Sopron vármegye műemlékei*. I–III. sorozat. Sopron, 1932, 1935, 1937. – „A könyv fogadtatása nem volt szerfölkött kedvező, nem arról van szó, hogy nem írtak volna róla jól, de nem nagyon kelt. Igaz, a nyomda is igen rossz papírt adott, sárga borítólapja is kellemetlen hatást tett, még 1938-ban is százával állott a szekrényemben a példány.” Csatkai 2014. i. m. 207.

⁵⁷ Zádor Anna (1904–1995) művészettörténész, egyetemi tanár. Tíz évig dolgozott díjazás nélkül Hekler Antal mellett, majd 1936-tól a Franklin Kiadóban, majd 1951-től az ELTE Művészettörténet Tanszékén.

⁵⁸ *Magyar Művészet*, 9. 1933. 94.

⁵⁹ *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 48. 1935. 231.

⁶⁰ Csatkai 2014. 144. Csatkai 2014. i. m. 144., 217 és Kery 2012. i. m. 272–288.

⁶¹ Szentiványi Gyulának 1938. február 23-án írt levele. Uo., 279.

⁶² Csatkai 2014. i. m. 144–145., valamint 149–167. – Ott lett volna a helye a róla szóló megemlékezésnek is a *Magyar művészettörténetek, magyar művészettörténet a vészkorszakban*. Az ELTE BTK Művészettörténeti Intézete és az MTA BTK Művészettörténeti Intézete konferenciáján 2014. november 11-én, de a felkért előadó visszalépése miatt sajnos elmaradt. Az elhangzott előadások: *Vészkorszak*. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 21. 2014. No 80. 5–119.

soproni múzeum igazgatójává nevezték ki, s 1953-ban, majd bővített, javított kiadásban 1956-ban megjelent életműve betetőzése, az 1926-ban elkezdett *Sopron és környéke műemlékei*. Tisztelt és szeretett tagja volt szűkebb s tágabb közösségének a „*Hoffmann meséi híres öreg süketé*”.⁶³

Dagobert Frey bár 1931-től Boroszlóban tanszékvezető, nem szakította meg a kapcsolatot magyar kollégáival. 1934. május 19-én a Szellemi Együtműködés Egyesületének vendégeként *Művészet és szimbólum a középkorban és a barokk időkben* címmel előadást tartott a Magyar Mérnök és Építész-Egyletben.⁶⁴ A vendéglátó társaság magyarországi csoportjának elnöke Teleki Pál, ügyvezető alelnöke Hekler Antal volt. Frey nyilatkozott magyarországi útjáról a napisajtónak: „Frey tanár elmondotta, hogy Budapestre jövetelének célja a magyar-német művészi kapcsolatok kimélyítése, mivel szerinte a két ország művészi viszonyának kérdését még mindig nem dolgozták fel kellőképpen a magyar és német művészettörténészek. Mint mondotta, a boroszlói egyetemen a múlt esztendőben külön szeminárium alakult, hogy a *felsőmagyarországi és a sziléziai művészetek közötti kapcsolatokat oknyomozó kutatásokkal tisztázza*. Sajnálattal állapítja meg, hogy a magyar műtörténelem még mindig nem rendelkezik azzal az elismeréssel, amelyet nagy múltjánál fogva már régen megérdemelt volna. A maga részéről úgy Németországban mint a világ egyéb helyein tartott előadásaiban nem győzi eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a *sajátságos olasz talajból kisarjadt renaissance magyar közvetítéssel jutott el Európa többi államaiba*. Ha figyelemmel kísérik a renaissance európai útját, leszögezhetjük, hogy *Corvin Mátyás hívott először udvarába olasz művészeket és írókat az új humanista művészet terjesztésére*. Mátyás budavári palotájából a Felvidéken keresztül jutott el a renaissance Lengyelországba, majd Német-sziléziába és szinte matematikai pontossággal találkozott Középeurópában a renaissance-nak az a két ága, amely egyrészt Franciaországon, másrészt Magyarországon, Lengyelországon és Szilézián keresztül terjesztette el a XVI. század új művészetét.⁶⁵ Ennek a Magyarországból továbbított művészi hatásnak lett következménye az a szoros művészi együttműködés, ami Magyarország északi részein olyan magas művészi fejlettséget ért el, mint talán sehol máshol a világon ebben az időben. A modern művészetről szólva hangsúlyozza, hogy csak akkor lesz átütő ereje a XX. század művészetének, ha ellentétben a XIX. század zárt- és műhelystílusaiából népi alapokra helyezkedik és *nemzeti motívumokban és sajtóságokban keresi tovább fejlődése lehetőségeit*. Új utakra kell térnie az eddig túlságosan akadémikus nyomokon haladó művészettörténelemnek is, *a formák keresése helyett inkább szellemtörténeti okokat kell keresnie, nem felejtve ki a faji és földrajzi adottságokat sem*. Ezért szükséges különösen Középeurópa népei számára az a művészettörténelmi együttműködés, ami különösen Hekler Antal

⁶³ Önmagát nevezte így – sükettségére utalva – Hatvany Lajosnak 1955-ben írt levelében. *Hatvany Lajos levelei*. Sajtó alá rend. Hatvany Lajosné, Rozics István. Budapest, 1985. 416

⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, 1934. március 19. 10.; *Pester Lloyd*, 1934. május 23. 6-7.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 19. 10.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 20. 23.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 23. 11.

⁶⁵ Ezt az álláspontot képviselte: Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, 1934. 119-120.

munkásságában nyilvánul meg.”⁶⁶ Ugyanakkor Frey 1933 után egyre gyakrabban megfordult Varsóban s más lengyel városokban is, több más kollégájához hasonlóan. Minden segítséget megkaptak lengyel kollégáiktól. „1939. november elején mint szakember megjelent a múzeumban a Gestapóval együtt Dagobert Frey professzor Boroszlóból. A professzor a háború előtt több alkalommal volt Varsóban. Ekkor a professzornak megmutattuk minden gyűjteményünket, mind a kiállított, mind pedig a raktáron lévő tárgyakat. Most dr. Frey a háború előtt készített jegyzetei alapján felsorolta a legértékesebb műalkotásokat, melyeket elsősorban kell elvinni. Útmutatásai alapján 1939 novemberében és decemberében a külföldi festők legértékesebb képeit elkobozták.”⁶⁷ Természetesen a kiterjedt rablási akció nem kímélte a magán- és egyházi gyűjteményeket sem. Frey neve ott szerepel abban a katalógusban, melyet az elkobzási akció első szakasza után állítottak össze, 635 fénykép tartalmazó melléklettel. Az előszó hangsúlyozta: „A műkincsek tudományos feldolgozása a mentési munkákkal párhuzamosan folyt. Az eredményt képmellékletekkel ellátott katalógus foglalja össze, egyben világosan bizonyítja, hogy a német kulturális akarat hogyan hatotta át a Keletet. Önálló lengyel művészeti fejlődésről a történelmi stíluskorszakokban nem lehet beszélni. Vannak német jellegű alkotások, vannak flamand vagy holland művek, melyek egész szellemükkel és jellegükkel ugyancsak a német lényeg, a német kulturális erő fejezik ki.”⁶⁸ Frey lengyelországi tevékenységét részletesen feldolgozta Sabine Arend a berlini Humboldt Egyetemen megvédett, hatalmas levéltári anyaggyűjtésre épülő doktori disszertációjában.⁶⁹ Álljon itt Frey tevékenységéről néhány részlet Hessky Orsolya fordításában.

Frey már 1939 őszén, nem sokkal Lengyelország megtámadása után „öt hetet töltött Krakkóban és Varsóban, és az ún. külön megbízott, Kajetan Mühlmann⁷⁰ csapatával együtt a főkormányzóság műemlékeinek és műkincseinek felmérésén dolgozott. [...] 1939 novemberében Barthellel⁷¹ együtt krakkói templomokat látogatott, többek között a Mária templomot, a Szt. Flórián templomot és a Skała pálos kolostor templomát, ahol általa ismert értékes műkincseket keresett; ezeket »biztonságba helyezte« és lefoglalta. Eközben a Gestapo tisztviselői is vele voltak,

⁶⁶ (f. f.) [Fiala Ferenc]: A modern művészet csak nemzeti momentumokban találhatja meg a fejlődés lehetőségét. Frey Dagobert, a boroszlói egyetem tanára, a magyar és a német művészet egymásra utaltságól. *Magyarság*, 1934. május 20. 21.

⁶⁷ Stanislaw Lorentz: Le Musée National de Varsovie 1939–1959. *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 2. 1957. 7–98. – 17. – magyar fordításban idézi: Ruth és Max Seydewitz: *Hölgy hermelinnel. Remekművek tragédiája*. Ford. Tardy András. Budapest, 1965. 24–25.

⁶⁸ Seydewitz 1965. i. m. 89., 99., 100.

⁶⁹ *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2009. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/16871/arend.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁷⁰ Kajetan Mühlmann (1898–1958) osztrák művészettörténész, államtitkár, SS ezredes.

⁷¹ Gustav Barthel (1903–1973) német művészettörténész, a boroszlói múzeum igazgatója.

legalábbis a helyszínen biztosított műtárgyakat a Gestapo pecsétjével látták el. Az is kiderült, hogy a művészettörténészek milyen nyomás alá helyezték a helyi felelősöket, a pálos templom perjelét ugyanis kihallgatták, míg el nem árulta a németeknek a műtárgyak őrzési helyét. Frey Barthellel megsemmélyezte az iparművészeti múzeum állományát és a Wawelben a dóm kincstárát, amelyből többek között kéziratokat tulajdonítottak el. Ezeket felvették a „»katalógusba«, azaz azoknak a lefoglalt műtárgyaknak a jegyzékébe, amelyek hollétéről a Führernek tudnia kellett. Frey továbbá Krakkóban megtekintette a varsói oktatási minisztérium »Fényképek, lemezek és tervek« (*Photos, Platten und Pläne*) gyűjteményét, amelyet az ő utasítására foglaltak le és vittek Krakkóba. Ezen kívül a krakkói vajdasági központi hivatalban a helyi műemléki hivatal anyagait kereste. Frey Krakkó mellett Varsóban is aktív volt. A varsói királyi palota felrobbantása előtt átnézte annak állományait és javaslatokat tett, hogy mit kell elszállítani Németországba. A Nemzeti Múzeum kirablásában is vezető szerepet játszott. Josef Mühlmann⁷² és más gestapósok társaságában megjelent a múzeumban és kiválasztotta a biztonságba helyezendő műkincseket. Egy lengyel beszámoló szerint ezen kívül együtt dolgozott Peter Paulsen⁷³ és Theodor Deisel⁷⁴ SS és Ősi Örökségtagokkal,⁷⁵ amely szervek megbízásából Lengyelországban kulturális javakat kellett »biztosítaniuk. Mellettük szakértőként tevékenykedett. 1940 februárjában ismét tíz napot töltött Krakkóban; e látogatás alkalmával a már bezárt lengyel egyetemi intézetek állományait szemlélte, ezáltal rálátása nyílt a krakkói egyetem művészettörténeti intézetének birtokában lévő anyagra. Jelenlétével és kapcsolataival Frey megpróbálja megszerezni a maga intézete számára az érdekesebb emlékeket, így például az oktatási minisztérium tízezer lemezt tartalmazó gyűjteményét. Mühlmann odaigéri neki, de az elszállítás újra és újra megakad. A Hans Frank fő kormányzó⁷⁶ által elrendelt zárlat végül megakadályozta a megbeszéltek végrehajtását, ezért Frey ezt követően azon fáradozott, hogy az IDO-n⁷⁷ keresztül jusson a zsákmányhoz, mivel 1940 novemberétől egykori tanítványa, Heinz Günther Oliass⁷⁸ is ott dolgozott. Mindenesetre továbbra is próbálkozott a gyűjtemény megszerzésével. Az anyag végül a fő kormányzósági műemléki hivatalba került, ahol ennek munkatársai az IDO művészettörténészeivel együtt értékelték

⁷² Josef Mühlmann (1886–1972) osztrák művészettörténész, restaurátor. Kajetan Mühlmann testvére.

⁷³ Karl Paulsen (1902–1985) német régész.

⁷⁴ SS főhadnagy.

⁷⁵ Hitler hozta létre 1937-ben: Das Ahnenerbe (Ősök Öröksége Kutató- és Oktatóközösség), feladata „az északi fajú indogermán népek térségét, szellemét és örökségét kutassa, a kutatás eredményeit eleven formába öntse, és a néppel közölje”. Vezetője Himmler volt. Az elrabolt műkincsek biztonságba helyezésével és Németországba szállításával foglalkoztak.

⁷⁶ Hans Frank birodalmi miniszter, a lengyelországi német fő kormányzóság vezetője.

⁷⁷ Institut für Deutsche Ostarbeit.

⁷⁸ Művészettörténész, Dagobert Frey tanítványa, asszisztens az Institut für Deutsche Ostarbeit Művészettörténész csoportjánál.

fel azt. Ezen kívül Frey valószínűleg a krakkói művészettörténeti intézet fotóanyagából »biztosított képeket« a maga intézete számára.⁷⁹

Frey ugyanakkor a lengyel műemlékvédelem megszervezésével is megpróbálkozott. „Krakkóban és Varsóban épületeket szemlézett és javaslatokat tett a fenntartásukra/konzerválásukra. A megteendő intézkedésekre vonatkozó elképzeléseit 1939/40-ben a *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* című lapban publikálta.⁸⁰ Ezek közé tartozott a harcok során bekövetkező károk helyreállítása; az eseményeket a nézőpont megváltoztatásával úgy állította be, hogy »a lengyelek értelmetlen ellenállása« a »németekre kényszerítette Varsó ostromát«. Ezen kívül felmérte a régi varsói királyi palota berendezését, hogy mit kell majd »biztonságba helyezni«. A műgyűjtemények és könyvtárak mellett azonban itt is nyilván németek munkáit preferálta. Mühlman számára pedig vállalta, hogy kidolgozza a főkormányzóság műemlékvédelmének átfogó tervét. Az általa javasolt intézkedések közé tartozott elsősorban az ország beutazása a háborús károk megállapítására. A tervek szerint minden kerületi vezető mellé rendelnek egy műemlékest, akinek beszámolóit, amelyek a »német jellegről« vagy a »német eredetről« is számot adnak, központilag a krakkói műemléki hivatalban értékelik ki. Erre a feladatra Frey maga jelentkezett. Többek között von Troschkéval⁸¹ együtt 1942 nyarán megnézett egy épületet a krakkói Burgstrasséban. A Publikationstelle művészettörténész referensével, Hermann Weidhaasszal együtt felhívta von Troschke figyelmét a „románkori oszlopmaradványok veszélyeztetettségére, illetve a korai, várbeli katedrális román kori falmaradványaira”.⁸²

Frey háború utáni megítéléséről, illetve felelősségre vonásának elmaradásáról Arend a következőket írta: 1947-ben jelent meg a *Collage Art Journal* című folyóiratban Richard F. Howardnak, az amerikai Office of Military Government for Germany műemléki szekciójának vezetőjének cikke, aki Frey lengyelországi tevékenységéről írt. Ebből az írásból az is kiderül, hogy Frey a párizsi német követség képviselőjében is tevékenykedett, valamint a Rosenberg csapatához tartozó St. Germain egység vezetője is volt. A lengyel művészettörténészek londoni száműzetésében megírt és 1945-ben kiadott, a lengyelországi náci kultúráról szóló kötet is a műkincsrablások egyik főszereplőjeként említi Freyt. Ehhez társulnak a »lengyel könyvtárosok és múzeumi dolgozók nyomasztó és messzemenőig egybehangzó vallomásai«. Freyt mind ezek ellenére sosem szolgáltatták ki Lengyelországnak. Francia vádak alapján 1948-ban rövid időre bebörtönözték. A francia rablásban való részvételre vonatkozó vádak azonban nem állták meg a helyüket – névösszekeveredésről volt szó –, a francia katonai hatóságok szabadon engedték

⁷⁹ Arend 2009. i. m. 571-575.

⁸⁰ Dagobert Frey: Kunstdenkmäler im Besetzten Polen. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1939/1940. 98-103.

⁸¹ Asmus von Troschke konzervátor, a krakkói műemlékvédelmi hivatal vezetője a német megszállás idején.

⁸² Arend 2009. i. m. 575-577.

Freyt, anélkül, hogy ítéletre került volna sor. A háború után közvetlenül megjelent publikációkban is megfogalmazódott gyanú – miszerint Frey 1934 és 1938 között tett lengyel utazásai már a műkincsrablásokat készítették elő – képezte Grundmann⁸³ kihallgatásának alapját is. Arról faggatták, hogy Frey az ismereteit a nemzeti-szocialista hivatalok vagy szervezetek rendelkezésére bocsátotta-e. Grundmann, aki az első lengyel úton maga is részt vett, határozottan visszautasította az utazás ilyenfajta értelmezését, ezzel a felelősség kérdésének megválaszolását is elkerülte. Az említett eljárás során kérdezték őt Freynek a varsói palota felrobbantásával kapcsolatos álláspontjáról is. A palotát 1944 szeptemberében robbantották fel a német szervek, ezáltal egy központi, igen jelentős nemzeti lengyel kulturális emlékművet döntöttek romba.⁸⁴

1943-ban tanítványai ünnepi kötetet jelentettek meg Frey tiszteletére.⁸⁵ 1944-ben a Bajor Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. 1945-ben visszatért Ausztriába és ismét a műemlékvédelmi hivatal munkatársa lett, ahol topográfiai munkákkal foglalkozott 1951-ig, amikor is meghívták Stuttgartba professzornak. 1950-ben az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja lett, majd 1953-ban a Göttingeni Tudományos Akadémiáé. 70. születésnapjára a *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* kötete jelent meg.⁸⁶

Frey viselt dolgairól apró hírek hébe-hóba megjelentek a magyar sajtóban, 1948-ban arról, hogy már 1937-ben járt Lengyelországban felderíteni az elkobzandó műkincseket. Majd 1950-ben, hogy az Osztrák Tudományos Akadémia tagjává választották azt az embert, aki részt vett a varsói királyi palota lerombolásában, és hogy a lengyel kormány háborús bűnössé nyilvánította.⁸⁷ Aztán 1965-ben megjelent Seydewitz könyve. Mit tudott Csatkai Endre mindezekről? Barátok voltak egyáltalán, vagy csak a munka kötötte őket össze egy rövid időre? Talán többet tudott, mint hinnénk, talán kevesebbet, mint gondolnánk.

Nem tudjuk.

Zádor Anna 1991-ben a következőket mondta: „Hekler alatt, és az egész magyar orientáció ilyen volt, voltak német vendégprofesszorok. Így például vendégprofesszor volt az akkor Bécsben működő Dagobert Frey, aki kiváló tudós volt, és Frey tartott előadást vagy szemináriumot egy hónapig, és akkor én az ő szemináriumára írtam egy olyan dolgozatot, amiben be akartam bizonyítani – valószínűleg nem volt igazam, de nagyon erős érvekkel bizonyítottam –, hogy a San Pietro kupolájának az ovális, tojásdad alakú boltja az teljesen Michelangelo műve, senki másnak ehhez semmi köze. Ezt ma már nem merném mondani, de Freynek nagyon tetszett, hogy én milyen bátor vagyok tulajdonképpen és elég ügyes érveket

⁸³ Günther Grundmann (1892–1976) német művészettörténész.

⁸⁴ Arend 2009. i. m. 578–580.

⁸⁵ *Kunstgeschichtliche Studien*. Hrsg. Hans Tintelnot. Breslau, 1943.

⁸⁶ *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 16. 1954. *Festschrift für Dagobert Frey zum 70. Geburtstag*.

Ld.: Baranyai Béláné ismertetését: *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 94–96.

⁸⁷ *Magyar Nemzet*, 1948. január 17. 4.; *Délmagyarország*, 1950. augusztus 30. 2.

hozok fel, és ebből egy olyan barátság lett, ami nagyjából Frey haláláig tartott annak ellenére, hogy szegénykém nagyon náci és németbarát hírbe került, talán nem is alaptalanul, nekem azonban a legborzasztóbb időkben küldött Breslauból rendszeresen kávé, és amikor az ő igazoltatása volt, ezt én nagyon részletes visszaemlékezéssel megírtam, hogy az abszolút zsidóbarátok közé tartozott, és az egész náciizmus alatt nagyon kedvesen és barátián viselkedett velem. Hogy mennyit használt, azt nem tudom, de tény, hogy az emberek ilyen kétarcúak.”⁸⁸

⁸⁸ Zádor Anna. II. 2008. i. m. 57.